

Наталія ЛЕВКОВИЧ

кандидат архітектури, доцент кафедри історії і теорії мистецтва

МОТИВ ДЕРЕВА ЯК ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ВСЕСВІТУ В ДЕКОРАТИВНОМУ МИСТЕЦТВІ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ XVIII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

Анотація. Розглядається мотив дерева як центральний композиційний елемент оздоблення більшості творів декоративно-ужиткового мистецтва єврейської громади Львова XVIII — першої третини XX ст. Проведено аналіз символіки дерева, а саме: Дерево Життя, Дерево Пізнання, дерево як втілення всесвіту й божественних еманцій, дерево як символ Тори, дерево як символ людського роду та людини.

Ключові слова: декоративне мистецтво євреїв Галичини, символ, Дерево Життя, Дерево Пізнання.

Важливе місце в розвитку культури будь-якого народу відіграє символ. Здійснюючи аналіз творів образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва попередніх епох, укотре переконуємося, що засобом передання глибокої інформації, пов'язаної з ідеями світобудови, розмаїття форм життя, був символ, адже саме символ в одному зображенні здатен передати філософські теорії, їхні трансформації та розвиток упродовж тисячоліть.

Символіка декоративно-ужиткового мистецтва євреїв є темою низки статей та наукових розвідок учених-юдаїстів, а саме Б. Хаймовича [1], В. Вереле [2], енциклопедичного видання “Символи в єврейському мистецтві” [3]. Водночас більшість статей мають популярний характер або присвячені окремим артефактам єврейського мистецтва без урахування геополітичних, міжкультурних особливостей розвитку культури різних єврейських громад. Мета статті — проаналізувати мотив дерева в єврейському декоративно-ужитковому мистецтві Галичини XVIII — першої третини XX ст. з урахуванням релігійних, історичних, етнографічних аспектів.

Більшість збережених символів на мистецьких артефактах з культури первісних епох. Низка з них має поліетнічний ха-

ракти, притаманний більшості світових культур. Домінантним символом світових культурних традицій є мотив Дерева, який постає візуалізацією всесвіту, втіленням вічного життя, протистояння добра і зла, генеалогічного дерева тощо. Дерево є одним з домінуючих символів у декоративному оздобленні творів традиційного єврейського мистецтва. Багатогранність символу, глибинність його витоків зумовили також і численні варіанти виконання. Дерево є центральним об'єктом філософських учень юдаїзму, зокрема кабали. Водночас значне поширення символу передбачає його багаторівневе трактування та різну глибинність змістового навантаження. Тому кожен символ можна розглядати за ступеневим принципом передання змісту.

Дерево як символ вищого ступеня можна трактувати як універсальну концепцію світу, характерну для більшості світових культур і форм мистецтва. Дерево як символ наступного ступеня — як втілення концепції добра і зла, життєвого циклу. До нижчих ступенів можна зарахувати дерево як втілення фізіологічної, духовної характеристики людини, ідей моральності тощо.

Зображення дерева в єврейському мистецтві Галичини XVIII — першої третини XX ст. є одним з домінуючих елементів орнаментальних схем, традиційно зустрічається в декоративному вирішенні синагог, здебільшого в Арон-а-Кодеші, предметах синагогального вжитку: Коронах Тори, римонімах, торашилдах, ламбрекенах, менорах тощо, у домашніх ритуально-обрядових артефактах, зокрема мезузах, мізрахах, свічниках, ханукальних лампах, витинанках. Зображення дерева є одним з поширених символів у декоративному оздобленні меморіальної пластики — мацевих.

Інспіраційними джерелами зображення дерева в єврейському образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві Галичини XVIII — першої третини XX ст. постають тексти Тори, зокрема Дерево Життя та Дерево Пізнання в Едемському саду, розквітла гілка мигдалю в руках Авраама, дерево скінії, дерево побудови Храму тощо. Символізм дерева безпосередньо пов'язаний з ученням Кабали, особливо поширеного в Галичині з XVIII ст., адже однією з важливих книг вчення є “Ец Хаїм” — “Дерево Життя”, а засадничим моментом езо-

теричної науки Кабали є осмислення Творця і Творіння, мети Творіння і Творення, сутності людини й духовного змісту її існування. Основні ідеї Кабали втілені в ученні Адамон Кадмон.

Аналізуючи мотив дерева в єврейському мистецтві не можна, однак, ігнорувати сторонніх мистецьких впливів, зокрема імпортованих пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва з країн Близького Сходу, а саме — Туреччини, Ірану, Персії, в яких дерева, квіти та плоди становлять основу композиційних вирішень. Традиційним декоративним елементом давньослов'янських обрядових і ритуальних артефактів є мотив дерева. Таким чином, враховуючи тісні контакти між українською та єврейською громадами з упевненістю можна говорити про поширення мистецьких взаємовпливів. Важливим фактом для підтвердження цієї тези є використання в сакральному просторі, зокрема в Арон-а-кодешах, золототканих або гаптованих тканин, виконаних майстрами-християнами, основним орнаментальним елементом яких виступає дерево. Від середини ХІХ ст. пришвидшуються процеси секуляризації в єврейському мистецтві, зумовлені поширенням гаскали, і в окремих випадках мотив дерева втрачає початковий глибинний зміст, так, в оздобленні мацев під впливом європейської меморіальної пластики формується композиція похиленого дерева над урною, що є переспівом популярного мотиву скорботної жіночої постаті над урною.

Символізм єврейського мистецтва зумовлений історичними та соціокультурними умовами проживання іудеїв на теренах Центрально-Східної Європи. Відсутність власної землі, географічна віддаленість від історичної батьківщини, втрата святині — Храму, часті переслідування, соціальні та релігійні обмеження зумовили формування системи кодування, кристалізацію символів, безпосередньо пов'язаних з основними духовними, релігійними, родинними ідеалами. Більшість символів, знаків, емблем є алюзією священної землі Ізраїлю, втраченого Єрусалимського храму, божественного світла та знання, процесів божественної еманції.

У духовному житті іудеїв визначальне місце посідає Тора, водночас у текстах Писання мудрість Тори ототожнюється з

деревом і є Деревом життя для тих, хто її набуває, бо її набуття “є краще від придбання срібла і понад золото дорожче, дорожче від перлів і ніщо з того, що бажаєте, не зрівняється з нею” (Притчі царя Соломона 3; 13-15). В єврейському декоративно-ужитковому мистецтві, зокрема в оздобленні синагог, поширеним є композиція із зображенням ведмедя, що дереться вгору по дереву за бочкою меду. У цьому сюжеті дерево — символ мудрості, божественних знань Тори, мед — це солодощі та блаженство пізнання, результат отриманих знань, а ведмідь — втілення людини, яка, долаючи труднощі, піднімається вгору, відривається від буденності в прагненні здобути священні знання. Образ Тори безпосередньо пов'язаний з образом дерева: на дерев'яні стержні, що називаються Ец Хаїм (Дерево Життя), намотуються сувої Тори. Традиційна равиністична наука розглядає Тору, даровану на горі Синай, як можливість набуття дару вічного життя, яке було втрачене після гріхопадіння в Едемському саду (Адам і Єва скуштували плід з Дерева). Таким чином знову спостерігаємо зв'язок між Торою та Деревом. Водночас Дерево пізнання добра та зла в Едемському саду можна трактувати як символ таємного знання, однак доступного для людини шляхом переходу з однієї форми існування в іншу, символом знань, мудрості також є і Тора, яка відкривається для людини в часі навчання і стає медом на верхівці дерева. У містичному трактуванні юдаїзму Тора і Дерево Життя є складними символами, джерелом медитацій, шляхом повернення у рай. Наступний ланцюжок аналізу приводить до ототожнення раю з мудрістю священних текстів Тори. Дерево є одним з доміантних сюжетів оздоблення ритуальних предметів пошанування сувоїв Тори, а саме Аарон-а-кодешу (синагоги в Бродах, Жовкві), Коронах Тори, Торашилдах, римонімах.

Дерево у священних текстах безсумнівно є духовною, певною мірою абстрактною одиницею, що втілює значну кількість значень та їхні трактувань. Одними з перших згадуються дерева є дерева в Едемському саду. Серед розмаїття дерев чітко виокремлено два з них “... дерево життя посеред саду та й дерево пізнання добра і зла” (Буття 2, 9). Після гріхопадіння пер-

ших людей "...Господь сказав: оце чоловік став, як один з нас, знаючи добро і зло. Тож тепер, аби лишень він не простяг своєї руки й не взяв ще й з дерева життя, а з'ївши, не став жити по-віки... І вигнав він Адама й поставив від сходу до Едемського саду херувима з полум'яним миготливим мечем, щоб стерегти дорогу до дерева життя" (Буття 4, 22-24). Дерево пізнання добра і зла трактується як символ розуміння та філософського осмислення основоположних моментів світотворення — розподілу добра і зла, і фактично є візуалізацією всесвіту, його розуміння та розуміння божественних еманцій. Відчутним є зв'язок між Деревом пізнання добра та зла в Едемському саду та деревом як символом Тори, адже пізнання добра і зла передбачає набування знань. Єдиним недосяжним для людини деревом є Дерево життя як символ безсмертя. Дерево життя є одним з популярних мотивів більшості світових культур, традиційно втілює смерть і воскресіння бога, перехід через різні форми існування для отримання вічності та всесвіту.

У Біблійних текстах, окрім двох дерев, характерних тільки для Едемського саду — Дерева пізнання добра та зла і Дерева життя, зустрічаються згадки та описи земних видів, зокрема дерево сіттим, з якого були зроблені ковчег заповіту, жертвник і тримачі для скінні (Вихід 25:10, 26:26, 27:1), дерево гофер Ноевого ковчегу (Буття 6: 14), з листя шовковиці Адам і Єва після гріхопадіння зробили собі стегові пов'язки (Буття 3:7), з ліванських кедрів і кипарисів було споруджено Храм, в Пісні пісень постать юнака порівнюється з яблуною, а стан дівчини — з пальмою. Одним із символів землі Ізраїлю є мигдаль, саме мигдалева гілка зацвіла в руках первосвященика Аарона.

Дерево є центральним символом містичного вчення кабали як схематичний принцип створення світу. Древо життя — у кабалі Сфірот є результатом божественних еманцій 10-ти Сфір Невідомого — Ейн Соф і 22 букв алфавіту. Кожна Сфіра Дерева має своє ім'я та своє глибинне значення. Три верхні Сфіри є втіленням розуму: Керет — корона, Хохма — мудрість, Біна — розуміння, сім нижніх Сфір є уособленням почуттів: Хесед — милосердя, Гвура — доблесть, могутність, Теферет — прекрасне, Нецах — вічність, Ход — слава,

Йесод — основа, Малхут — царство. Розташування Сфір у Дереві життя Сфірот має чіткий порядок і фактично є візуалізацією всесвіту.

Найвища Сфіра — Керет, над якою є тільки безконечне божественне світло, нижче неї у центральній частині розташовані Сфіри Даат, яка не входить в загальну нумерацію, є невидимою і втіленням ключів знань, далі розташовані Теферет, Йесод і Малхут. Сфіри, розташовані по обидва боки центрального ланцюга, є втіленням чоловічого та жіночого начал — відповідно правий бік чоловічий, включає Сфіри Хохма, Хесед і Нецаг, лівий бік жіночий — Біна, Гвура і Йод. У верхній частині безпосередньо під божественним світлом розташована корона або вінець, нижче — втілення прекрасного, основа існуючого, царство, справа — мудрість, милосердя, вічність; зліва — розуміння, доблесть, слава. У центрі дерева Сфіра Даад — ключі, шлях до знань. Таким чином, щоби досягнути божественного світла, необхідно пройти ланцюжком еманцій знизу вгору від царства, що є уособленням земного буття, через основу, славу і велич, вічність, прекрасне, доблесть і могутність, милосердя, розуміння, мудрість, які й стануть увінчані короною. Відповідно до однієї з центральних книг кабали — Зогар кожна Сфіра вміщує в собі ще десять понять і так до безконечності.

Кожній із семи нижніх Сфірот відповідає конкретна особистість зі священних текстів, а саме — Аврааму, Ісааку, Якову, Мойсею, Аарону, Йосифу і Давиду, так звані "священні пастухи". У свято Сукот, яке триває сім днів, кожен день присвячується одному зі святих, а саме свято безпосередньо пов'язане з деревом. Саме в ці дні всі євреї споруджують шатро з гілок дерева. Отже, можна простежити прямий зв'язок між божественним деревом кабали і матеріальним деревом реального світу, яке використовується при спорудженні шатра. Однією з книг кабали є "Ец Хаїм", яку написав 1573 р. Хаїм Віталь, послідовник і учень Іцхака Лур'є Ашкеназі, відомого як АРИ, основоположника напряму Луріанської кабали.

Дерево життя є одним з універсальних символів світової міфології, його трактування як візуалізації Всесвіту в засадничих моментах відповідає вченню кабали. Зокрема, поділ на

небесну та земну частини, шляхи еволюції душі. У багатьох міфологічних системах за допомогою дерева душа померлого може потрапити до неба [4, 27], у кабалі завдяки проходженню Сфир можна отримати божественне світло знань. Значення кабали для розвитку єврейської культури Галичини XVIII ст. є надзвичайно важливим через стрімке поширення вчення на цих теренах, а також її духовний зв'язок з хасидизмом. Водночас саме у XVIII ст. спостерігається значний розквіт єврейського мистецтва, посилення декоративності, збільшення кількості орнаментальних мотивів, символів. Духовні акценти текстів Тори, книг кабали, вчення хасидизму, трансформуючись у символи, стали основними мотивами в оздобленні пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва єврейської громади Галичини XVIII — першої третини XX ст.

Дерево є центральним об'єктом свята Ту-бі-шват — нового року дерев. Саме свято і його обряди мають народний, а не релігійний характер, не описані у талмудичній літературі, водночас у мідрашах (легендах) переказується, що, перейнявшись заздрістю до людей, які мають свято Нового року, дерева попросили в Бога для себе такого дня [5]. На землі Ізраїлю дерева зацвітають у місяць Шват і саме на 15-те число місяця було визначено свято Нового року дерева. З іврити Ту-бі-шват перекладається як 15-те число місяця шват. У день Нового року дерев у єврейських родин прийнято їсти велику кількість плодів, саджати нові дерева, вивчати священні книги. Святкування Ту-бі-шват євреями в різних країнах світу є символом солідарності із землею Ізраїлю. Зображення дерева посідає чільне місце в предметах декору житлового інтер'єру як центральний мотив витинанок, художньої тканини.

Найпоширенішим рослинним мотивом у декоративно-ужитковому мистецтві Сходу, зокрема євреїв, є гранатове дерево, його квіти та плоди. Мотивом гранатового плоду, згідно з численними легендами, було декоровано колони в храмі Соломона, корону царя Соломона, одяг первосвящеників [2, 16]. Зображення граната є одним з чільних декоративних елементів у оздобленні предметів пошанування Тори, зокрема Коронах Тори, торашилдах, парохетах, а також традиційно слугують за-

вершенням дерев'яних стержнів, на які намотують сувої Тори. Саме наверсія отримало назву римонім, з іврити буквально перекладається як “гранат”. Популярність мотиву гранату в декоративно-ужитковому мистецтві євреїв підсилюють численні легенди, за якими гранат є втіленням досконалості, єдності протилежностей, а кількість зерняток дорівнює кількості міцвот (заповідей) Тори (613). Водночас гранат є одним із центральних символів свята Рош-а-Шана (Нового року), традиційно згадується в молитві за словами “хай мої добрі вчинки будуть численними, як зернята граната”. У Талмуді Ізраїль порівнюється з оливковим деревом, тому що оливкові плоди дають олію тільки під пресом, так і Ізраїль повертається на шлях добра через страждання народу (Мнахот, 53). Серед символів, що втілюють землю Ізраїлю, чільне місце посідають дерева, зокрема лулав — листя пальмових гілок, які в часі свята суккот носять навколо синагоги, входить у конструкцію сукки (шалаша), зображення пальмового листа традиційно вважається символом справедливості та праведності. Символом щедрості та родючості землі Ізраїлю є виноградна лоза, саме цей плід із землі Ханаанської принесли розвідники до євреїв-вихідців із Єгипту. Саме цей мотив буде одним з домінантних у декоративно-ужитковому мистецтві євреїв. Зображення розвідників традиційно буде замінено зображенням ведмедів, що на жердині несуть величезне гроно винограду із землі обітованої. У культурі багатьох народів виноград є символом плодючості, достатку, в єврейській традиції виноградне гроно та лоза вводяться в оздоблення шлюбних контрактів кетуб як натяк і побажання майбутньої благодаті, щедрот тощо. Низка дерев як порівняння згадуються в текстах Писні Писень, зокрема яблуня та верба.

Мотив дерева традиційно зустрічається в оздобленні єврейської меморіальної пластики як символ життя та смерті. Популярність цього зображення зумовлена доволі частими згадками в Торі, наявністю значних порівняльних характеристик. Дерево як символ Тори, символ вічного знання можна трактувати як і символ вічного життя. Одним з дерев у Едемському саду було Дерево Життя, таким чином розташування зображення мотиву дерева на мацевях можна трактувати як надію на ві-

чне життя. Безсумнівно, популяризації мотиву а сприяла низка чинників, зокрема вчення кабали, а також хасидизму, яке передбачало тісний зв'язок з природою, навколишнім світом, мистецькі взаємовпливи між єврейською та слов'янськими культурними традиціями. У єврейській меморіальній пластиці дерево ототожнюється з постаттю людини і стає втіленням зрілості, мужності, міцності. Так, на чоловічих надгробках зображення дерева відзначається могутнім стовбуром, пишною кроною. Популярнішим є дерево на жіночих надгробках. У єврейській народній традиції дерево є втіленням плодючості та материнства. Традиційним варіантом зображення дерева на жіночих надгробках є зламане дерево з пташенятами на ньому — втілення туги дітей за матір'ю. На дівочих надгробках можна зустріти зображення ялини як символу юності, краси. Ототожнення дерева з людиною має глибокі традиції, існував давній звичай у день народження дитини садити дерево — кедр для хлопчика, а сосну для дівчинки. Перед весіллям дерево зрізали і використовували для влаштування весільного шатра — хупи [6]. Однак цей звичай був поширеним тільки в давні часи на території Ізраїлю як символ зв'язку із землею, у часи вигнання євреїв традиція втратилася. У єврейському фольклорі людський рід порівнюють з деревом: коріння — це предки, стовбур — сама людина, гілки — діти, а плоди — добрі справи роду. Низка імен у перекладі з івриту або ідишу означають певне дерево, зокрема жіночі, Дафна — лавр, Ілана — дерево, Адасса — миртове дерево, чоловіче Алон — дуб. Варто зазначити, що і в XIX ст. більшість глибинних символів під впливом гаскали, значної секуляризації мистецтва, поширеності сторонніх, зокрема європейських впливів, втрачають своє первинне значення і стають виключно декоративним елементом.

Отже, проаналізувавши численні композиційні мотиви єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, центральним з яких є дерево, можна з упевненістю говорити про символічне значення зображень. Декоративне оздоблення більшості синагогальних, обрядових пам'яток, його співвідношення зі священними текстами Тори, ученням містичних течій іудаїзму, легендами та мідрашами вказує на важливість мотиву дерева в культурі

юдеїв. Мотив дерева трактується як символ Древа Життя та Древа Пізнання в Едемському саду, Древа світобудови, божественних еманцій у вченні кабали, символ землі Ізраїлю, а також як символ людського роду та візуалізація всесвіту.

1. Хаймович Б. Дело рук наших для прославления. Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах. — К.: Дух і літера, 2008. — 199 с. 2. Береле В. Символы еврейского искусства // Еврейская газета. — № 12 (40). — 2005. — С. 16; www.evreyskaya.de/archive/artikel_157.html. 3. Символы еврейского мистецтва. 4. Буткевич Л. История орнамента: уч. пособ. для вузов. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — 272 с. 5. КЕЭ. — Т. 8. — Кол. 1081–1082; 6. КЕЭ. — Т. 9. — Кол. 321–241. Фольклор. Народные поверья и обрядово-бытовой фольклор. <http://www.eleven.co.il/article/15455>.

Annotation

Levkovich Natalija. Tree as a symbol of universe in decorative art of Jewish people of Galicia of the XVIII th and the first third of the XX th centuries. This article describes motive of a tree as a central compositional element of mostly works of decorative art Jewish people in Lviv in the XVIII – beginning of XX centuries. There is an analysis of a tree symbolism: the Tree of Life, the Tree of Cognition, the Tree as a Universe creation and divine emanation, the Tree as a symbol of Torah, the Tree as a symbol of humans.

Key words: decorative art of Jewish people in Galician, symbol, Tree of Life, Tree of Cognition.

Аннотация

Левкович Наталия. Мотив дерева как визуализация Вселенной в декоративном искусстве евреев Галичины XVIII – первой трети XX вв. Рассматривается мотив дерева как центральный композиционный элемент украшения многих примеров декоративно-прикладного искусства еврейской общины Львова XVIII – первой трети XX вв. Произведено анализ символики дерева, точнее Древа Жизни, Древа Познания, дерева как воплощения Вселенной и божественных эманаций, дерево как символ Торы, дерево как символ человеческого рода и человека.

Ключевые слова: декоративное искусство евреев Галичины, символ, Древо Жизни, Древо Познания.